יעוד העם היהודי בספרי ליאון פויכטונגר

ב־21 לדצמבר 1958 נפטר הסופר ליאון פויכטונגר בבית החולים "הר סיני" בלוס־אנג'לס, שם נתקבל יום לפני כן, למטרת טיפול בתסבוכות שלאחר ניתוח קיבה שעבר לפני חדשים מספר. הוא היה בן 74 שנה במותו.

ליאון פויכטונגר נולד בשנת 1884 במינכן שבגרמניה, בשנת 1907 סיים את לימודיו באוניברסיטה בלימודי הרוח. את התיזה שלו כתב על "הרבי מבכרך" להיינריך היינה [1]. הוא התגורר בברלין עד 1933, לאחר מכן הגיע, לאחר שהיה ברוסיה, לצרפת. עם המלחמה הצליח להמלט מצרפת לארצות הברית. משנת 1941 התגורר בקליפורניה.

את דרכו הספרותית התחיל פויכטונגר בכתיבת מחזות, ביניהם עבודים של דרמות יוניות, אך פרסומו מבוסס על הרומנים ההיסטוריים שלו. אלה מצטיינים בנימה אופיינית. יש בהם ממיזוג הרקע ההיסטורי והניתוח הפסיכולוגי. ליאון פויכטונגר עצמו, בספרו "גויה" [2], מציין כי הרומן ההיסטורי חייב לתאר את העבר, להתכוון להווה ולבנות נדבכים לעתיד. מיוחד הסגנון ודרך התיאור. הסגנון עשיר, צבעוני. הוא רצוף במכוון בטויים מיושנים, כדי לעורר רושם ארכאי. אף התיאור שופע פרטים, רווי צבעים. לו היינו מנסים להעביר את רשמי הקריאה לצבעים ותמונות, ודאי היינו רואים לפני עינינו, בשעת קריאה ב"יהודי זיס" [3], את הקשת הצבעונית, או צבור שברי זכוכית שקרני השמש משתברות בהן; ואולי חממה מלאה פרחים אכסוטיים, טרופיים. (העושר הצבעוני של סיפור ותיאור נכרים, מכל כתבי פויכטונגר, ב"יהודי זיס" במידה הגדושה ביותר).

הרומן הראשון שפויכטונגר כתבו בצורה ובסגנון המיוחדים לו, הוא "הדוכסית המכוערת" [4], שנתפרסם בשנת 1923. ידועים מבין הרומנים ההיסטוריים גם הטרילוגיה על יוסף בן מתתיהו (יוספוס פלויוס): "מלחמת היהודים", "הבנים", ו"יוספוס נגד הקיר" [5], טרילוגיה שחלקיה השונים יצאו במרחק שנים ביניהם. הרומנים ההיסטוריים מקיפים תקופות שונות. מימי הבינים מתרחק פויכטונגר לתקופה הרומאית. ב"בלדה ספרדית" [6] הוא חוזר שוב לימי הבינים, אך למקום ולהווי שונים בתכלית מאלה של המדינות הגרמניות הקטנות שבמרכז אירופה. "יום יבוא" [7], ו"נשק לאמריקה" [8] מתארים את זמן מלחמת השחרור האמריקאית נגד הבריטים. בסוף ימיו נתרחק הסופר יותר מאי פעם לנבכי העבר: ב"יפתח ובתו" [9] הוא מנסה לחדור לרוח תקופת השופטים. חוץ מרומנים היסטו־

ריים על זמנים שעברו, כתב פויכטונגר גם ספרים על רקע זמנו הוא. כך תאר ב"הצלחה" (1930) את החיים במינכן לאחר מלחמת העולם הראשונה, ובעיקר — את עליית הנאצים לשלטון. "גלות"[10] מתאר את רדיפות היהודים. "סימונה"[11], מתאר את כיבוש צרפת על ידי הגרמנים. פויכטונגר היה סופר פורה ביותר, והזכרנו בזאת רק חלק מכתביו. הוא מוכר לקורא העברי דרך תרגומים רבים. יש לנו עניין בספריו גם משום "הנקודה היהודית" שבהם. חלק ניכר מן הרומנים מטפל בגיבורים יהודיים ובבעיות יהודיות. במקרים רבים, אף אם אין עיקר הסיפור מוסב על יהודים, מופיעים הם כדמויות רקע — כמו ב"דוכסית המכוערת". פויכטונגר הוטרד ע"י בעיות עמו, עוד שנים לפני עליית המפלגה הנאצית לשלטון. הוא אף אהב את עמו, העריכו, וניסה לומר בכנות את הרהוריו. אך המסקנה שהגיע אליה, ושנוכל למצאה בחלק ניכר של ספריו, מן הראשונים ועד לאחרונים שבהם, אינה מסקנה שנוכל להזדהות עמה או אף לקבלה במידה כל שהיא. נקודת המוצא של פויכטונגר היא יחסי הגומלין בין היהודים לעולם הגויי. מכאן, שרוב גיבוריו יהיו אנשים אשר התקרבו לאותו עולם גויי; אנשים אשר תפשו עמדה חשובה בעולם הנכרי דווקא. ואכן כך הוא הדבר. "היהודי זיס" מספר את תולדותיו של יהודי, נצר ממשפחת אופנהיימר, הבנקאים המפורסמים, שעלה לגדולה והפך ליד ימינו של שליט נסיכות וירטמברג שבגרמניה. אך לאחר מות הדוכס, באים סוף סוף שונאי היהודי על סיפוקם, ומעלים אותו לתליה. הספר מבוסס על עובדות היסטוריות, אלא שהוא נותן אינטרפרטציה משלו למאורעות. כך מותו של זיס מצוייר לא כאסון שבא כהתף, אלא כנובע מרצונו הוא עצמו. דרך חיים זו — חתירה בעמל אין קץ אל ההצלחה, ולאחר זאת, נפילה שאין עמוקה ממנה — משותפת לכמה מגיבורי פויכטונגר. דון יהודה אבן עזרא ובתו רחל, ב"בלדה ספרדית", מתים בידי פורעים. אף ב"דוכסית המכוערת" נהרגים יועץ הכספים היהודי של הדוכסית וכל משפחתו על ידי המון מתפרע. כפי שציינו, הרי אנו נתקלים ב"בעיה היהודית" כבר ב"הדוכסית המכוערת", הגם שכאן הבעיה עומדת עדיין ברקע. ביצירה זו עמד פויכטונגר עדיין בראשית דרכו. המבנה הרבה יותר פשטני מאשר בספרים המאוחרים יותר. מוצגת בפנינו הדוכסית מרגריטה בכל כעורה, לעומת אויבתה היפהפיה, אגנס פון פלוון, הנערצת על העם כולו. העם בז לכעורה הנוראה של מרגריטה, כי האדם הפשוט שופט לפי מראה עיניו. העם שונא את מרגריטה ואוהב את אגנס, ואינו מבחין כי הכעור החיצוני מסתיר יופי ועדינות נפשית, שעה שהיופי החיצוני, יופיה של אגנס, הינו מסווה בלבד לכעור הנשמה, לרקבון פנימי. המעשים הטובים של מרגריטה מתפרשים על ידי הכל כמעשיה של אגנס; פעולותיה של אגנס, הממיטות שואה על העם, מיוחסות לדוכסית עצמה. מהותן האמתית של שתי הנשים משתקפת בקולן: למרגריטה קול עמוק ויפה, שעה שקולה של אגנס צורמני, חד וקשה. אך איש אינו טורח להאזין היטב. בסוף ימיה נלאית מרגריטה ממלחמתה חסרת הסיכויים. היא

מתמכרת לתאוות הגוף הפרימיטיבית ביותר — אכילה ושינה. ועם הוויתור לגוף מכוער זה הולכת ומתנוונת הנשמה.

דואליות זו של טוב ורע, של חיצוני ופנימי, של גוף ונפש, מתיחסת במידה מסויימת גם ל"בעיה היהודית" שבספר. הדוכסית, שהיא מדינאית נבונה ושואפת לטובת ארצה, נותנת מכתבי זכיון מסחריים ליהודי, המביא במשך הזמן תועלת רבה לנסיכות. היא מרגישה עצמה קשורה ליהודי, היא נושאת בחרפת הכעור, והוא נושא בחרפת היהדות. שניהם, בסופו של דבר, אינם יכולים לעמוד כנגד טפשותם וגסותם של האנשים. טפשות וגסות, אצל פויכטונגר, לעולם מסוכנים יותר מרשע של ממש. רוב מעשי הזוועה מקורם בטפשות יותר מאשר ברוע. מכאן, שעלולים האנשים, לאחר מעשה, להתחרט — ועוד נחזור לנקודה זו.

כאמור, מבחינים אנו כבר ב"הדוכסית המכוערת" במוטיב של הבעיה היהודית. היהודי עובד ללא לאות. הוא מפריח את חיי המסחר של הדוכסות. הארץ מתעשרת כתוצאה מפעילותו. אך האנשים — חוץ מן הדוכסית עצמה — קצרה בינתם מהבין זאת. הם מיחסים להשפעתו דווקא את המחלות ופגעי הגורל — ולבסוף הוא נרצח, יחד עם כל משפחתו. נותר רק נכד אחד, עודנו תינוק — וההגיון מתנה שדרך חייו תהיה כדרך חיי הסב, וחוזר חלילה. כאן עוד אין בפנינו פרושים וחיפוש טעמים. שונה הדבר ב"יהודי זיס", כפי שאנו רואים כבר בשם הספר. זיס הוא בקו ראשון חצרן, קריריסט מוכשר, יהדותו נדחקת לקרן פנה. הוא אינו רוצה לחשוב עליה — אך עם זאת, השייכות לעם הנרדף משרה עליו, ללא רצונו כמעט, עדינות ושאר רוח שאין באחרים, שאינם יודעים עומס תורשה מהו. דרכו של זיס נקבעת ע"י יהדותו. ממרומי ההצלחה מגיע הוא אל עמוד התליה. וגם אם פויכטונגר מיחס את נפילתו לרצונו הוא עצמו, אין אנו יכולים להסתפק בפרוש זה. ואף בעובדה שמעין הרגשת אשמה כבדה רובצת על שונאי היהודי, ומלנכוליה עוטפת את המדינה — אין משום נחמה או תיקון העוול. דון יהודה אבן עזרא, מן "הבלדה הספרדית" קלט לתוכו הרבה ממהותו של היהודי זיס, אם כי אין בו מן הברק המיוחד והקסם של דמות זו.

הבלדה הספרדית מספרת על אהבת אלפונסו השמיני, מלך קשטיליה, ליהודיה היפה רחל. יש רומנסות עממיות המספרות על אהבה מוזרה זו, ויש אף היסטוריונים, מוקדמים כמאוחרים, המציינים אהבה זו כעובדה. אלפונסו השמיני, 1158 — 1214, ידוע בעיקר בשל המפלה הניצחת שהנחיל למוסלמים בשנת 1212, כשהוא עומד בראש צבאות ספרד הנוצריים. היתה זו התקופה, בה נלחמו הנוצרים והמוסלמים על השלטון בחצי האי הפיריניאי. מלחמה זו השאירה את רישומיה בכל. אפוסים ספרדיים מאדירים את גיבוריה. כך השירה הגדולה על הסיר, גבורה הלאומי של ספרד, עליה בנה אחר כך קורני את מחזהו. ומהו חלק היהודים באותה מערכה? רגילים אנו לעובדה, כי במלחמות רבות סבלו היהודים. שני הצדדים העוייניים הפנו את זעמם כלפיהם. המנוצחים ראו בהם את סיבת המפלה,

ואילו המנצחים בזזו את רכושם. אך לעיתים נדירות לקחו חלק פעיל כל כך בעיצוב פני הדברים כבספרד של ימי הביניים. הם העמידו את כספם, מרצם וכשרונם פעם לידי המוסלמים ופעם לידי הנוצרים — לפי מידת הסובלנות המשתנה שגילו עמים אלה בתקופות השונות ליהודים. על פי רוב ניסה הצד החלש יותר במאבק למשוך לצידו את עזרת היהודים. בזמנו של אלפונסו רדפו האלמוהדים הקנאים את היהודי בספרד המוסלמית, על כן עמדו אלה לצד הנוצרים. ידועים שמות יהודים, שתפשו עמדות נכבדות ביותר בקשטיליה וארגוניה. אחד השמות הללו הוא שמו של יהודה אבן עזרא, ממשפחת אבן עזרא שהעמידה אנשי רוח ושלטון רבים וגדולים. יהודה אבן עזרא היה שר בימיו של אלפונסו השביעי. אף לאלפונסו השמיני היו שרים יהודיים: המפורסמים שבהם היו יוסף אבן שושן, ואברהם אבן אלפכר. פויכטונגר בורא דמות נוספת של שר יהודי, שאין לה סמוכין בהיסטוריה, והיא — יהודה אבן עזרא, בן אחיו של אבן עזרא ההיסטורי. רחל היהודיה, אהובת המלך, אינה מופיעה כבת בלי שם. היא בתו של יהודה אבן עזרא הפיקטיבי, ושושלת היוחסין שלה מגיעה עד דוד מלך ישראל. יהודה אבן עזרא זה מאחד בדמותו כמה קוים: אנו מוצאים בו משל אברהם אבן אלפכר — פויכטונגר מספר לנו כי גר לפני כן בסבילית, שם הוכרח לקבל על עצמו למראית עין את האיסלם ונקרא איברהים, וכן קוים משל יהודה אבן עזרא, דודו כביכול, שאת דרכו הוא מנסה להמשיך, אך בעיקר מזכיר הוא לנו אדם מתקופה אחרת וארץ אחרת: הלא הוא היהודי זיס של פויכטונגר. וכאן טמונה חולשתו של הספר: יש בו מטעם התזרה. פרטים רבים חוזרים ונשנים. עקב השוני הרב שבתקופה ובתנאים, אין החזרות הללו מתאימות ביותר. השוני בין שני הספרים הוא בתיאור הבת. ב"יהודי זיס" הבת אינה אלא דמות מטושטשת ברקע. הדוכס חומד אותה, והיא מאבדת עצמה לדעת כדי שלא תיפול בידיו. זיס חורש נקם. מזימתו מצליחה, הוא גורם למותו של הדוכס ובעיקיפין למותו הוא עצמו. תפקיד הבת פסיבי לגמרי. ב"בלדה הספרדית" דון יהודה, רחל ואלפונסו הן הדמויות הראשיות. דון יהודה רואה את אהבת אלפונסו לבתו כטומנת אפשרויות רבות בחובה. רגשותיו מעורבים, אך הוא רואה את החיוב כגובר על השלילה.

פויכטונגר אינו היחיד שכתב על דרמה היסטורית זו. ניסה כוחו בזאת, לפני למעלה ממאה שנה, גרילפרצר, כותב המחזות הקלסיים היחיד שהצליחה הקיסרות האוסטרית להעמיד; בזה מונח סוד הדפסתו. יצירותיו כשמו: ארוכות מסורבלות וחסרות טעם. נושא אהבת המלך הנוצרי ליהודיה גרה את תיאבונו הספרותי של גרילפרצר וכתב מחזה בשם "היהודיה מטולידו"[12]). קשה קצת לרדת לסוף דעתו במחזהו זה. הוא נוטה להסביר את השפעת היהודיה בכשפים. המלכה ליאונורה היא מעל כל דופי, ועם זאת עוזרת לבצע את רצח היהודיה במו ידיה. רחל, אהובת המלך, קלת דעת, טפשית, חמדנית, נתונה אך ורק לתאוות בשרים.

אחותה אסתר, לעומת זאת, היא הדמות החיובית היחידה שבמחזה; כי למרות הכתוב בתכניתו של גרילפרצר למחזה, לא אלפונסו ולא ליאונורה שובים לבבות. אביה של רחל, יצחק, הוא הדמות הידועה של היהודי הקמצן, האוהב את זהבו מעל הכל. תיאורו הוא חקוי גרוע של "הסוחר מונציה"[13], כגון חיפושיו אחר כספו לאחר רצח בתו.

ובפנינו תופעה מעניינת: כמה פעמים מתעורר הרושם, כי לעיתים מנסה פויכטונגר לסתור את מחזהו של גרילפרצר, כמעט — להתפלמס עמו. הדבר תחילה אינו מתקבל על הדעת. "היהודיה מטולידו" הוא מחזה ישן ומיושן, נטול טעם וערך. ואולי עשה פויכטונגר מה שעשה בלי כוונה מוגדרת. רושם הפולמוס מתקבל מכמה עובדות. אחת מהן, שבספרו, שהיסוד הפיקטיבי עולה בו על היסוד ההיסטורי, משתמש הוא בחלק ניכר של השמות בהם משתמש גרילפרצר.

פויכטונגר הצליח בספרו זה אולי יותר בתיאור דמויות הרקע, מאשר בתיאור הדמויות העיקריות. ורבות הדמויות המאכלסות את שולי הספר: אלינור מלכת אנגליה, אשת הנרי השני, המפורסמת בימיה ומופיעה הופעה רבת רושם ורשע ב"מלך יוהן"[14] לשקספיר; הטרובדור ברטרן דה בורן, המהלך כרות ראש ב"תופת" של דנטה אלגיירי[15] בעוון זריעת מדנים בין אב לבנו. ואכן, תיאור ברטרן, משורר המלחמה הזקן, מתקבל מאוד על דעתנו.

ניסינו, עד כמה שאפשר, לברר מהם מעגלי ההשפעה השונים ביניהם נעה "הבלדה הספרדית". ועוד לא עמדנו דיינו על יסוד חשוב ביותר שבספר: והוא השקפת המחבר על היהדות ועל תפקידה ההיסטורי. בספר, כבשאר ספריו, חוזר הוא על יסודות אמונתו. היהודים הם עם בעל יעוד. אין באפשרותו של בן העם להנתק מעל עמו. ביודעין או שלא ביודעין עושה הוא מעשיו לטובת האומה. ועל הנכרים לעזור ליהודים במלוי יעודם. המלך הנכרי הופך מברבר גס לאדם בעל ערך, בגלל אהבתה של רחל. היהודים מפתחים את קשטיליה ומשגשגים יחד עמה. יהודים המגורשים מצרפת מוצאים מולדת חדשה ומגיעים לעושר ולגדולה. מותם של דון יהודה ורחל אף הוא לתועלת העם. הפורעים מתחרטים ומנסים להיטיב דרכיהם.

כאן, ב"בלדה הספרדית", הגיעה השקפת פויכטונגר על תעודת העם היהודי לבטויה המדוייק ביותר. אין זו אלא וריאציה קלה על ההשקפה שצמחה על רקע הרדיפות והסבל שבגולה; ההשקפה שעל היהודים להשפיע מרוחם על הגויים; ההשקפה המנחמת את העם בהכרת עליונותו הרוחנית, לעומת סבלו הגופני.

לנו נראית תורה זו כמיושנת. אף אין אנו יכולים להתנחם בה. ידוע לנו, כי חלק מן העם הגרמני מתחרט עתה בכנות על מעשי השלטון הנאצי. אך האם יש בזאת כדי לספק אותנו? מקווים אנו, שמצאנו פתרון טוב יותר מזה של פויכטונגר. קבלת הענויים באהבה היא נחמת החלש בלבד. ואף אין אנו חייבים לקבל את ההנחה, כי הסבל של עמנו דווקא הוא שנועד לטהר את העולם כולו.

1959

הערות:

1) "Der Rabbi von Bacharach", Heinrich Heine.
2) "Goya", Lion Feuchtwanger, 1951.
3) "Jud Süss", Lion Feuchtwanger, 1925.
4) "Die hässliche Herzogin", Lion Feuchtwanger, 1923.
5) "Der jüdische Krieg", Lion Feuchtwanger, 1932.
6) "Spanische Ballade", Lion Feuchtwanger, 1955.
7) "Der Tag wird kommen", Lion Feuchtwanger, 1945.
8) "Waffen für Amerika", Lion Feuchtwanger, 1946.
9) "Jefta und seine Tochter", Lion Feuchtwanger, 1957.
10) "Exil", Lion Feuchtwanger, 1940.
11) "Simone", Lion Feuchtwanger, 1944.
12) "Die Jüdin von Toledo", Franz Grillparzer, 1873.
13) "The Merchant of Venice", Shakespeare, 1597.
14) "King John", Shakespeare, 1596 ?
15) "Divina Commedia", Dante Alighieri, 1307 — 1321 ?